

DAMIAN CHMIELNICKI

Damian Chmielecki

(Uniwersytet Wrocławski)

Ustrój państwa polsko-litewskiego w latach 1573-1581. Ustrój mieszany, czy demokracja szlachecka?

ABSTRACT

Political System of the Polish–Lithuanian Commonwealth between 1573 and 1581. Mixed Regime or Gentry–democracy?

The purpose of this article is to reconcile existing research on the political system of the Polish-Lithuanian Commonwealth between 1573 and 1581. The article presents two concepts defining the structure of the Polish-Lithuanian Commonwealth: as mixed regime (*monarchia mixta*) or gentry-democracy. The first part of the paper focuses on claims made by historians of law who - harking back to the 16th century Polish political thought - are in favour of classifying the political system of the Polish-Lithuanian Commonwealth as mixed regime. Next, views of ancient and Renaissance thinkers (who have had a direct impact on the Polish thinkers of the 16th century) on mixed regime are presented. The last part of the article deals with claims of historians who believe that the political system of the Polish-Lithuanian Commonwealth should be best defined as gentry-democracy. The aim of the article is to objectively present both concepts.

Słowa kluczowe: ustrój mieszany, monarchia mixta, demokracja szlachecka, ustrój państwa polsko-litewskiego

W niniejszym artykule zostanie poruszona problematyka związana z koncepcjami, określającymi w różnoraki sposób ustrój państwa polsko-litewskiego¹. Szczególny nacisk zostanie położony na proces reformowania państwa polsko-litewskiego w latach 1573-1581, gdyż właśnie z tego czasu pochodzi akt Konfederacji warszawskiej oraz Artykuły henrykowskie. W tym czasie ustanowiono też Trybunał Główny Koronny oraz Trybunał Główny Wielkiego Księstwa Litewskiego. Lata te uznaje się za końcowy etap kształtowania ustroju nowożytnego państwa polsko-litewskiego². Artykuł można podzielić na dwie części. W pierwszej zaprezentowano koncepcje historyków prawa, którzy określają ustrój państwa-litewskiego, jako mieszany (dokładniej *monarchia mixta*). W tej części dokonano analizy starożytnej oraz renesansowej myśli, wychwalającej ustrój mieszany, jako idealny, oraz jej wpływu na polskich myślicieli politycznych XVI wieku. W kolejnej części artykułu przedstawiono drugą koncepcję, określającą ustrój państwa polsko-litewskiego, jako demokracji szlacheckiej. Niniejszy artykuł jest swego rodzaju rozeznaniem w problematyce, zaprezentowaniem dotychczasowego stanu badań.

Próby określenia ustroju państwa polsko-litewskiego podejmowało się wielu historyków prawa. Koncepcja, mówiąca o ustroju mieszanym, niewątpliwie nawiązuje do polskiej myśli z XVI wieku. Najbardziej znanymi historykami prawa, którzy pisali o państwie polsko-litewskim w kontekście ustroju mieszanego są m.in.: Jan Dziegielewski, Janusz Ekes, Dorota Pietrzyk-Reeves, Stefania Ochmann, Antoni Mączek, Dariusz Makiła oraz Wacław Uruszczak. Historykami prawa, którzy prezentowali pogląd, że ustrój państwa polsko-litewskiego można uznać za demokrację szlachecką są z kolei m.in.: Juliusz Bardach, Stanisław Estreicher oraz Henryk Olszewski. Należy zaznaczyć, iż istnieje jeszcze wiele innych pozycji poświęconych ustrojowi państwa polsko-litewskiego, od tych, które zostały wykorzystane w niniejszej pracy, lecz charakter niniejszego artykułu nie pozwala na to, ażeby zaprezentować je wszystkie.

Na początku należy zaznaczyć, iż określenie (nazwanie) ustroju państwa polsko-litewskiego nie jest proste. Analizie zostaną poddane dwie teorie. Naukowcy do dziś spierają się, czy ustrój państwa polsko-litewskiego można określić mianem monarchii republikańskiej (monarchia mieszana, ustrój mieszany), czy też Rzeczypospolitej szlacheckiej, która

---

¹ Niniejszy artykuł powstał na podstawie badań zaprezentowanych w pierwszym rozdziale mojej pracy magisterskiej, która nosi tytuł: *Kształt ustrojowy państwa polsko-litewskiego w latach 1573-1581*, Wrocław 2016.

² S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak (przyp. do druku), *Volumina Constitutionum*, tom 1: (1550-1585), Warszawa 2005, s. 5.

przybierała różną postać na przestrzeni wieków – demokracji szlacheckiej (do roku 1652) oraz oligarchii magnackiej (do roku 1763)³.

Termin *monarchia mixta* (ustrój mieszany), określający ustrój państwa polsko-litewskiego, był stosowany przez polskich polityków oraz pisarzy końca XVI wieku⁴. Nawiązywali oni w ten sposób do ustroju, o którym pisał Arystoteles, Polibiusz, czy Gasparo Contarini⁵. Trzeba jednak zaznaczyć, że również niektórzy współcześni historycy prawa określają ustrój państwa-polsko litewskiego właśnie tym terminem, mimo że budzi wiele kontrowersji⁶. Wątpliwości wynikają z tego, iż polscy myśliciele polityczni XVI w. uważali ustrój mieszany za idealny. Nie ma pewności co do tego, czy uważali oni, że ustrój mieszany w państwie polsko-litewskim był faktem, czy też było to ich marzenie, które próbowano urzeczywistnić.

W latach pięćdziesiątych XX wieku historycy prawa zaczęli rozpowszechniać termin demokracji szlacheckiej, który miałby określać ustrój państwa polsko-litewskiego. Jak pisze D. Pietrzyk-Reeves: „Zaznaczmy na marginesie, że próba opisanie przez badaczy ustroju, jaki się wykształcił w I Rzeczypospolitej, zaowocowała terminem, którym chyba nie posłużyliby się główni teoretycy XVI wieku na opisanie pożądanego ustroju, mianowicie określeniem *demokracja szlachecka*”⁷.

Koncepcja ustrojowa monarchii mieszanej powstała jeszcze w starożytności. Naukowcy, zajmujący się ustrojem państwa polsko-litewskiego, najczęściej odnajdują wzorce, którymi posługiwali się polscy myśliciele XVI wieku, w myśli starożytnej: Arystotelesa (384 p.n.e.-322 p.n.e.), Polibiusza (ok. 230 p.n.e.-120 p.n.e.) oraz Cyncerona (106 p.n.e.-43 p.n.e.). Nie zapominają jednak także o osiągnięciach XVI – wiecznych myślicielach z Florencji, czy Wenecji. Warto przyjrzeć się uważniej koncepcjom wypracowanych przez wspomnianych myślicieli, aby lepiej zrozumieć problem, którym w niniejszej pracy się zajmujemy.

Według Arystotelesa najbardziej sprawiedliwym ustrojem jest ten, który służy wszystkim obywatelom. Wyróżnił on 6 ustrojów, które podzielił na trzy grupy: monarchia – tyrania; arystokracja – oligarchia; politeja – demokracja. Pierwsze ustroje w kolejnych grupach są tymi lepszymi, zgodnymi z naturą; natomiast te drugie są zwyrodniałymi formami tych pierwszych. Uważał on także, że ustrój państwa składa się z trzech elementów: grupa ludzi,

³ T. Maciejewski, *Historia ustroju i prawa sądowego Polski*, Warszawa 2011, s. 43.

⁴ J. Dziegielewska, *Stan szlachecki w życiu publicznym Rzeczypospolitej w pierwszym stuleciu po unii lubelskiej*, [w:] *Tradycje polityczne dawnej Polski*, A. Sucheni-Grabowska, A. Dybkowska (red.), Warszawa 1993, s. 79.

⁵ J. Ekes, *Trójpodział władzy i zgoda wszystkich. Naczelne zasady „ustroju mieszanego” w staropolskiej refleksji politycznej*, Siedlce 2001, s. 8.

⁶ J. Dziegielewska, *Stan szlachecki...*, s. 79.

⁷ D. Pietrzyk-Reeves, *Ład Rzeczypospolitej. Polska myśl XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków 2012, s. 345.

która obraduje nad sprawami państwowymi, rządzący oraz sądzący. Arystoteles dawał przewagę tej wspólnocie państwa, która oparta jest na stanie średnim. Zaznaczył też, iż politeja jest najlepszym ustrojem, gdyż łączy w sobie elementy różnych ustrojów⁸. Umożliwia ona także realizację dobra wspólnego obywateli⁹. Nie można także zapomnieć o niezmiernie istotnej kwestii poruszonej przez Arystotelesa, a mianowicie o celu, który kieruje państwem. Według filozofa jednym z istotnych celów państwa jest etyczne wychowywanie obywateli (średni charakter obywateli) zgodnie z obowiązującym prawem. Kształtowanie średniego charakteru było ściśle powiązane ze stabilnymi rządami w państwie – politeją¹⁰. Była to swego rodzaju harmonijnym połączeniem oligarchii i demokracji, w której prym wiodła jednak demokracja. Uważał on, że jedynie kompromisy mogą dać polis stabilizację, przez co stawał się orędownikiem złotego środka w polityce¹¹. Jak pisze D. Pietrzyk-Reeves: „Pojęcie *środk*a odgrywa rolę kluczową zarówno w etyce, jak i polityce”¹².

Za twórcę koncepcji ustroju mieszanego uważa się greckiego historyka i pisarza politycznego Polibiusza. Podobnie jak Arystoteles, uważał, że istnieją trzy dobre oraz trzy złe ustroje. Te dobre, w pewnym sensie, są nieuchronnie narażone na degradację i oddanie prymatu tym złym¹³. Polibiusz twierdził, że jedynie podział władzy między element arystokratyczny, demokratyczny oraz element jednowładztwa może dać stabilność państwu¹⁴. Elementy władzy powinny jednak, z jednej strony - nawzajem siebie hamować, z drugiej - ze sobą współpracować. Konieczne jest więc utrzymanie równowagi pomiędzy elementami władzy. Ten idealny model, o którym pisał Polibiusz, nawiązywał do ustroju republikańskiego Rzymu¹⁵. W republikańskim Rzymie podział władzy był następujący: element jednowładztwa był reprezentowany przez konsulów; element demokratyczny – przez zgromadzenie plebejskie, zaś element arystokratyczny – przez Senat¹⁶. Co roku powoływano dwóch konsulów, którzy mieli siebie kontrolować. Byli oni najwyższymi urzędnikami w państwie¹⁷. Stali oni na czele administracji państwa, byli odpowiedzialni za sprawy związane

⁸ J. Oniszczyk, *Filozofia i teoria prawa*, Warszawa 2012, s. 76.

⁹ D. Pietrzyk-Reeves, *dz. cyt.*, s. 65.

¹⁰ *Tamże*, s. 62.

¹¹ Chojnicka K., Olszewski H., *Historia doktryn politycznych i prawnych. Podręcznik akademicki.*, Poznań 2004, s. 27.

¹² D. Pietrzyk-Reeves, *dz. cyt.*, s. 62.

¹³ Ł. Machaj, *Polibiusz (ok. 230-120 p.n.e.)*, [w:] *Leksykon myślicieli politycznych i prawnych*, E. Kundera, M. Maciejewski (red.), Warszawa 2009, s. 29.

¹⁴ J. Oniszczyk, *dz. cyt.*, s. 87.

¹⁵ *Tamże*, s. 88.

¹⁶ Ł. Machaj, *Polibiusz...*, s. 30.

¹⁷ K. Krasowski, B. Lesiński, K. Sikorska-Dzięgielewska, J. Walachowicz, *Powszechna historia państwa i prawa*, Poznań 2007, s. 33.

z obronnością państwa¹⁸. Senat z kolei składał się z byłych wyższych urzędników państwowych (w początkowym okresie było ich 300, w I w. p.n.e. 900), którzy pochodzili z klasy arystokratyczno-oligarchicznej¹⁹. Był on odpowiedzialny m.in. za kwestie budżetowe, politykę zagraniczną w czasie pokoju, wybierał konsulów i in.²⁰. Do kompetencji zgromadzeń plebejskich należało m.in. zatwierdzanie traktatów międzynarodowych, aktów prawnych (przedstawianych przez inne organy), sądownictwo oraz decydowanie o wojnie i pokoju²¹. Warto wspomnieć, że od roku 287 p.n.e. (Ustawa Hortensjusza) wszystkie uchwały plebejskie miały obowiązywać cały Rzym²².

Niezmiernie istotną kwestią jest także i to, że Polibiusz uważał, iż element monarchiczny ustroju mieszanego nie musi być reprezentowany przez króla. Dopuszczał on taką możliwość, że ustrój mieszany może być monarchią albo republiką²³.

Rozważania Cyncerona dotyczyły wspólnego funkcjonowania obywateli w państwie oraz kwestii związanej z celem państwa. Zwracał on uwagę na fakt, że obywatele czerpią korzyści z życia razem. Przy okazji potrzebna jest im również odpowiednia władza, która będzie: stała na straży wolności obywateli oraz będzie charakteryzowała się mądrością i cnotliwością²⁴. Cynceron uważał, że ustrój mieszany może najlepiej zabezpieczyć wolność obywateli, gdyż obywatele mają udział w sprawowaniu władzy²⁵.

Podsumowując przegląd myśli starożytnej na temat ustroju mieszanego należy podkreślić, że zaprezentowani wyżej myśliciele byli jak najbardziej zwolennikami ustroju mieszanego. Zaznaczyć jednak należy, że w różny sposób widzieli interesujące nas „zmieszanie”²⁶. Arystoteles uważał, że ustrój (składający się z dwóch różnych ustrojów) miał opierać się na średniej klasie, która miała być w taki sposób wychowana, aby kierowała się obywatelską cnotą²⁷. Cynceron oraz Polibiusz kładli z kolei nacisk na „zmieszanie”, polegające na połączeniu trzech różnych ustrojów-elementów (monarchia, arystokracja, demokracja) oraz zrównaniu ich ze sobą²⁸.

¹⁸ Ł. Machaj, *Polibiusz...*, s. 30.

¹⁹ K. Krasowski, B. Lesiński, K. Sikorska-Dzięgielewska, J. Walachowicz, *dz. cyt.*, s. 32.

²⁰ Ł. Machaj, *Polibiusz...*, s. 30.

²¹ *Tamże*, s. 30-31.

²² K. Krasowski, B. Lesiński, K. Sikorska-Dzięgielewska, J. Walachowicz, *dz. cyt.*, s. 31.

Zob.: A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, Poznań 2008.; A. Ziółkowski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2010.; M. Jaczynowska (red.), *Historia starożytna*, Warszawa 2008.

²³ D. Pietrzyk-Reeves, *dz. cyt.*, s. 67.

²⁴ *Tamże*, s. 63.

²⁵ *Tamże*, s. 64.

²⁶ *Tamże*, s. 65.

²⁷ *Tamże*, s. 338.

²⁸ *Tamże*, s. 667.

Zostawiając temat myślicieli starożytnych, warto przyjrzeć się także myśli XVI – wiecznej. Warto również przyjrzeć się bliżej myśli florenckiej, której przedstawicielami są m.in. Niccolo Machiavelli (1469-1527), Francesco Guicciardini (1483-1540) oraz weneckiej, reprezentowanej przez m.in. Gasparo Contariniego (1483-1542), Paolo Parutę (1540-1598), Paolo Sarpiego (1552-1623) oraz Enrico Davila (1576-1631)²⁹.

O wyjątkowości republikańskiego charakteru Florencji miał świadczyć harmonijny ład instytucjonalny. N. Machiavelli uważał, że wolność Florentczyków opiera się na instytucjach politycznych i militarnych, przyjmując tym samym rzymski model rządów mieszanych. Zwracał on także uwagę na fakt, iż potrzebna jest reforma, która dopuściłaby do sprawowania władzy ludzi najmądrzejszych i cieszących się uznaniem (stopniowe dzielenie się władzą a plebejuszami, tak jak w republikańskim Rzymie)³⁰. F. Guicciardini z kolei był odmiennego zdania, gdyż uważał, że w republice prymat powinni wieść „najlepsi”, gdyż lud nie jest zdolny do kierowania sobą. Opowiadał się za ustrojem mieszanym, w którym władzę sprawowaliby: monarcha, „najlepsi” oraz lud. Zbliżał się on tym samym do formy rządów, którą wypracowała Wenecja³¹. Wenecji z kolei bliżej było do modelu republiki arystokratycznej, niż do klasycznego ustroju mieszanego³². G. Contarini uważał, że należy wykluczyć warstwy niższe z rządu, ale nie z życia wspólnotowego³³. Zwracał także uwagę na fakt, iż niezbędne w republice jest posługiwanie się rozumem, praktykowanie cnot politycznych oraz utożsamianie się rządzących z republiką. Wskazał on także elementy, które powinny wchodzić w skład ładu konstytucyjnego, a mianowicie: rząd konstytucyjny, urzędy obsadzone przez wybór, tajne wybory, rotacja na urzędach³⁴.

Przechodząc do kolejnej części artykułu trzeba zaznaczyć, iż polska myśl polityczna XVI wieku czerpała zarówno z dorobku myśli starożytnej, jak i zachodnioeuropejskiej myśli renesansowej. Do polskich myślicieli tego czasu, którzy wychwalali ustrój mieszany w polskim państwie, należy zaliczyć: Andrzeja Frycza Modrzewskiego (1503-1572), Stanisława Orzechowskiego (1513-1566), Szymona Marycjusza z Pilzna (1516-1574), Łukasza Górnickiego (1527-1603), Wawrzyńca Goślickiego (1530-1607) oraz Sebastiana Petrycego z Pilzna (1554-1626).

Andrzej Frycz Modrzewski uważał, iż suwerenem w państwie jest rzeczpospolita, będąca ciałem, wspólnotą polityczną. Rozumiał to w taki sposób, że w państwie rządzi

---

²⁹ *Tamże*, s. 150.

³⁰ *Tamże*, s. 147.

³¹ *Tamże*, s. 148.

³² *Tamże*, s. 152.

³³ *Tamże*, s. 153.

³⁴ *Tamże*, s. 154.

prawo³⁵. Idealnym ustrojem według polskiego myśliciela był ustrój mieszany, który nie zapewniał jednostce sprawowania najwyższej władzy w państwie. Król miał być wspierany przez senat, który kontrolował poczytania władcy poprzez swoją radę³⁶. W swoich rozważaniach porównywał on państwo do ciała, w którym wszystkie jego członki powinny się równoważyć³⁷.

Stanisław Orzechowski również był zwolennikiem ustroju mieszanego, gdyż zabezpieczał on szlachtę przed utratą swoich praw i wolności. Ustrój ten sytuował prawo ponad wszystkimi elementami władzy w państwie o ustroju mieszanym, wobec którego mieli się wszyscy podporządkować (także król)³⁸.

Łukasz Górnicki podkreślał znaczenie prawa, którego celem było powstrzymanie rządzących przed chęcią zdobycia dominacji w państwie. Ustrój mieszany według Górnickiego powinien opierać się z jednej strony na prawie, a z drugiej strony na równowadze pomiędzy elementami władzy w państwie³⁹. Był jednak zwolennikiem tego, aby zgromadzenia odbywały się w składzie króla oraz jednej izby, rezygnując przy tym z istniejących dwóch izb – izby poselskiej i senatu. Król miał kierować całą Rzeczpospolitą, a doradzać mu mieli cnotliwi ludzie⁴⁰.

Wawrzyniec Goślicki uznawał z kolei, że państwo o ustroju mieszanym może sprawnie funkcjonować tylko wtedy, gdy naród będzie wolny oraz gdy będzie kierował się cnotą⁴¹. Według niego władza, prawa i wolność decydują o ładzie w państwie, choć to przestrzeganie prawa w pewnym sensie uznał on za jeden z najważniejszych elementów, które składają się na utrzymanie ustroju mieszanego⁴². W. Goślicki uznawał, iż ustrój mieszany czerpał swą siłę w charakterze obywateli, który cechował się cnotą. Władze w ustroju mieszanym mieli sprawować: król, senatorowie oraz lud⁴³.

Szymon Marycjusz z Pilzna był co prawda zwolennikiem monarchii, jednak podkreślał znaczenie prawa. Miało ono w pewnym sensie krępować władzę króla⁴⁴. Podobnie Sebastian Petrycy z Pilzna uważał, że ustrój Rzeczypospolitej jest swego rodzaju połączeniem ustroju mieszanego, jak i monarchii – tzw. *monarchia mixta*. Prawo, które jest stanowione

---

³⁵ *Tamże*, s. 357.

³⁶ *Tamże*, s. 358.

³⁷ *Tamże*, s. 359.

³⁸ *Tamże*, s. 362.

³⁹ *Tamże*, s. 373.

⁴⁰ *Tamże*, s. 374.

⁴¹ *Tamże*, s. 359.

⁴² *Tamże*, s. 360.

⁴³ *Tamże*, s. 361.

⁴⁴ *Tamże*, s. 372.

przez trzy elementy władzy w państwie, ma krępować każdy z nich. Głównym celem Rzeczypospolitej było zaś dobro wszystkich obywateli⁴⁵.

Odnosząc się do kwestii związanych z zainteresowaniem przez polskich myślicieli politycznych koncepcjami ustroju mieszanego wytworzonymi jeszcze w starożytności, warto zaznaczyć, że największe zainteresowanie wzbudziła w państwie polsko - litewskim koncepcja Arystotelesa oraz Cyserona. Spowodowane było to faktem, iż (w kontekście ustroju państwa) kładli oni nacisk na kształtowanie charakteru obywatela, a nie na instytucje, za czym obstawał m.in. Polibiusz⁴⁶. Polscy myśliciele polityczni nie przeszli także obojętnie obok XVI-wiecznej weneckiej myśli Contariniego⁴⁷.

Należy podkreślić, że w polskim kontekście ustrój mieszany miał nie tylko zrównać trzy stany sejmujące w kwestii sprawowania władzy, ale w szczególności miał zabezpieczyć wolność szlachecką⁴⁸. Jeśli chodzi o pierwszą kwestię, to zasadniczym pytaniem było to, kto ma wieść prym wśród trzech stanów sejmujących. Z kolei odnosząc się do drugiej kwestii, należy zaznaczyć, że to właśnie ustrój mieszany miał być fundamentem wolnej i praworządnej Rzeczypospolitej⁴⁹. Celem ustroju mieszanego miał być współdziałanie trzech stanów sejmujących w sprawowaniu władzy⁵⁰. Mówiąc o ustroju mieszanym warto także nazwać zasady, które nim kierowały, a mianowicie: zasada zrównoważonego trójpodziału władzy oraz zasada „zgody wszystkich”, o których pisał J. Ekes⁵¹.

Nawiązując do wstępu niniejszego artykułu, należy podkreślić, że określenie ustroju państwa polsko - litewskiego w latach 1573-1581, jako ustroju mieszanego, miało wielu zwolenników wśród myślicieli politycznych XVI wieku oraz współczesnych zagranicznych i polskich badaczy historii ustroju (m.in. Stefania Ochmann, Jan Dziegielewski, Edward Opaliński, Władysław Czapliński, Jarema Maciszewski, Janusz Ekes)⁵². O problemie, który wiąże się z nazwaniem (określeniem) ustroju państwa polsko-litewskiego pisze J. Ekes: „W świetle dorobku więc niemal wszystkich środowisk historyków polskich – dorobku rekonstruującego rzeczywistość ustroju I Rzeczypospolitej w sposób jaki wyraźnie dezaktualizował tradycyjny kadr „monarchizmu-republikanizmu” – termin ustrój mieszany

---

⁴⁵ *Tamże*, s. 366.

⁴⁶ *Tamże*, s. 339.

⁴⁷ *Tamże*, s. 344.

⁴⁸ *Tamże*, s. 341.

⁴⁹ *Tamże*, s. 357.

⁵⁰ *Tamże*, s. 367.

⁵¹ J. Ekes, *Trójpodział władzy i zgoda wszystkich. Naczelne zasady „ustroju mieszanego” w staropolskiej refleksji politycznej*, Siedlce 2001, s. 11.

⁵² *Tamże*, s. 12.

Zob.: E. M. Szarota, *Die gelehrte Welt des 17. Jahrhunderts Europa ueber Polen. Zeigenoetische Texte*, Wien 1972.

zyskuje perspektywę poznawczą dostatecznie zachęcającą. Oczywiście, weryfikację, czy stwarza on kadr odpowiednio ostry dla realiów ustrojowych staropolskiego państwa, musi poprzedzić – na co zwróciła uwagę Ochmann – wnikliwsza analiza samego pojęcia, uwzględniająca jego całą historię i jego widnokręgi filozoficzne. Dopiero wykonanie takiego zadania może umożliwić konfrontację z realiami [...]”⁵³.

Nie można także zapomnieć o wpływie myśli Polibiusza na „polski model” ustroju mieszanego. Nawiązując do tego, co zostało już napisane powyżej, Polibiusz zakładał, iż ustrój mieszany może być zarówno monarchią (urząd królewski), jak i republiką (np. urząd konsula w Rzymie). Określając ustrój państwa polsko-litewskiego można przyjąć, iż był to zarówno ustrój mieszany, jak i monarchia (*monarchia mixta*)⁵⁴.

Ustrój państwa polsko-litewskiego, jako *monarchia mixta*, określali między innymi tacy historycy jak: S. Ochmann oraz A. Mączek. Uważali oni, że dwa elementy władzy w państwie, a więc monarcha i szlachta, w pewien sposób siebie uzupełniają. Monarcha miał być zwornikiem struktury państwa. Szlachta z kolei miała tworzyć struktury państwa. Tak więc ani król, ani też szlachta, nie zajmowali pozycji dominującej w państwie⁵⁵.

W. Uruszczak z kolei obstawał za określeniem ustroju państwa polsko-litewskiego, jako mieszanego (monarchiczno-republikańskiego), pisząc: „Forma rządów I Rzeczypospolitej była złożona. Osobiście określam ją jako monarchiczno-republikańską, chociaż niektórzy badacze posuwają się nawet do twierdzenia o obowiązywaniu w dawnej Polsce zasady republikańskiej formy rządów. Według mnie właściwą jednak jest zasada formy mieszanej – monarchiczno-republikańskiej. Zachowując zewnętrzną godność króla dla głowy państwa sama organizacja państwa przyjęła formę rządów republikańskich. Było to konsekwencją przemian w systemie władzy, jakie nastąpiły w Rzeczypospolitej Obojga Narodów począwszy od wielkiego bezkrólewia w latach 1573-1575”⁵⁶.

⁵³ J. Ekes, *Natura – Wolność – Władza. Studium z dziejów myśli politycznej renesansu*, Warszawa 2001, s. 9.

⁵⁴ D. Pietrzyk-Reeves, *dz. cyt.*, s. 67.

Zob.: J. Dzięgielewski, *Stan szlachecki w życiu publicznym Rzeczypospolitej w pierwszym stuleciu po unii lubelskiej*, [w:] *Tradycje polityczne dawnej Polski*, A. Sucheni-Grabowska, A. Dybkowska (red.), Warszawa 1993.

⁵⁵ S. Ochmann, *Rzeczpospolita jako „monarchia mixta” – dylematy władzy i wolności*, [w:] *Kultura, polityka, dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremiu Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Warszawa 1990, s. 273, [za:] A. Mączek, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesno-nowożytnej*, Warszawa 1986, s. 28-29.

⁵⁶ W. Uruszczak, *Zasady ustrojowe I Rzeczypospolitej a Trybunał Koronny*, [w:] *Lex Est Rex in Polonia et in Lithuania... Tradycje prawno-strojowe Rzeczypospolitej – doświadczenie i dziedzictwo*, A. Jankiewicz (red.), Warszawa 2008, s. 14.

Wydaje się, że pogląd historyków, którzy określają ustrój państwa polsko - litewskiego, jako ustrój mieszany, daje narzędzia ku temu, aby lepiej zrozumieć i zinterpretować realia tamtych czasów⁵⁷.

Przyglądając się bliżej pierwszej koncepcji, która określa ustrój państwa polsko-litewskiego z lat 1573-1581, jako ustrój mieszany, należałoby zastanowić się nad tym, w jaki sposób się on kształtował. Lata 1563 – 1576 w państwie polsko-litewskim były czasem umocnienia się najistotniejszych instytucji państwa. Instytucje, o których mówimy, uzyskiwały stopniową niezależność od władzy monarszej⁵⁸. Sejm walny, stawał się „ciałem politycznym” państwa polsko-litewskiego, skupiającym w sobie trzy stany sejmujące⁵⁹. W pewnym sensie zyskiwał on kontrolę nad władzą wykonawczą w państwie⁶⁰. Władzę w państwie sprawował król, elita (senat) oraz obywatele (szlachta). Najistotniejszymi kwestiami zajmowano się na sejmie, na którym potrzebny był konsensus - zgoda wszystkich trzech stanów sejmujących⁶¹. Dzięki tym zabiegom, państwo polsko-litewskie zbliżało się coraz bardziej do ustroju mieszanego, który był uważany przez starożytnych i renesansowych myślicieli za idealny⁶².

Pierwsze bezkrólewie (śmierć Zygmunta Augusta w roku 1572) w państwie polsko-litewskim pokazało, że utrzymanie równowagi pomiędzy trzema stanami sejmującymi będzie bardzo trudne⁶³. Stany miały ze sobą współpracować i troszczyć się o wspólne dobro - jakim była Rzeczpospolita, a nie jedynie o własne interesy⁶⁴. Przemiany polityczne w państwie polsko-litewskim, jakie miały miejsce w drugiej połowie wieku XVI, w znacznym stopniu wpływały na ewolucję ustroju. Już współcześni mieli problem z określeniem suwerena. Jedni głosili, że jest nim prawo. Król był jedynie częścią całej konstrukcji. Inni uważali, że suwerenem był sejm, gdyż stanowił reprezentację narodu. Jeszcze inni optowali za tym, aby uznać za suwerena szlachtę, gdyż to ona wybiera króla i sprawuje rządy w państwie po śmierci władcy⁶⁵.

⁵⁷ J. Ekes, *Trójpodział władzy...*, s. 122.

⁵⁸ J. Dzięgielewski, *O ustroju, decydentach i dysydentach. Studia i szkice z dziejów Pierwszej Rzeczypospolitej*, Kraków 2011, s. 37.

⁵⁹ H. Olszewski, *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*, t. 2, Poznań 2002, s. 12.

⁶⁰ J. Dzięgielewski, *O ustroju...*, s. 25.

⁶¹ *Tamże*, s. 26.

⁶² *Tamże*, s. 37.

⁶³ D. Pietrzyk-Reeves, *dz. cyt.*, s. 368.

⁶⁴ *Tamże*, s. 399.

⁶⁵ D. Makiła, *Idea jedności a koncepcja rozdziału władz w teorii i praktyce ustrojowej Rzeczypospolitej na przełomie XVI-XVII w.*, [w:] *W kręgu nowożytnej i najnowszej historii ustroju Polski*, S. Godek, D. Makiła, M. Wilczek-Kraszewska (red.), Warszawa 2010, s. 2-5.

Wydarzenia, które miały miejsce na początku lat 70. XVI wieku, a więc: bezpotomna śmierć ostatniego Jagiellona oraz ucieczka Henryka Walezego, wymusiły na szlachcie przeprowadzenie reform – przyjęcie ustawodawstwa (Artykuły henrykowskie), które regulowało zasady ustroju państwa polsko-litewskiego - mające być czynnikiem gwarantującym jedność i ciągłość państwa⁶⁶. Celem reform miała być zmiana pozycji poszczególnych elementów ustroju. Wraz z opróżnieniem tronu polsko-litewskiego, szlachta zaczęła się znacząco aktywizować. Skupiła się ona na określeniu pozycji władzy monarszej. Celem tego zabiegu miało być zrównanie pozycji monarszej z pozostałymi stanami sejmującymi⁶⁷. Znaczący krok w realizacji tego celu poczyniono, tworząc Artykuły henrykowskie, będące aktem ograniczającym w znaczny sposób kompetencje królewskie, ale przy tym określającym pozycję prawnoustrojową monarchy⁶⁸. Należy podkreślić, że akt ten dokonywał swoistego rozdziału monarchy od pozostałych stanów sejmujących⁶⁹. Celem takiego zabiegu było doprowadzenie do możliwości kontrolowania się i hamowania samodzielnych poczynań króla i pozostałych stanów sejmujących. Nie można jednak zapominać, że władca w dalszym ciągu utrzymywał swoją znaczącą pozycję – majestat. Był on swego rodzaju spoiwem struktur społecznych i politycznych⁷⁰.

Bez wątplenia, okres, który nas szczególnie interesuje, a więc lata 1573 – 1581, można uznać za ostatni etap budowy ustroju mieszanego państwa polsko litewskiego. Warto pokreślić znaczenie kilku wydarzeń, które przyczyniły się do tego stanu rzeczy, a mianowicie: potwierdzenie przez sejm koronacyjny w roku 1576 r. dorobku legislacyjnego dwóch pierwszych bezkrólewi oraz ustanowienie Trybunału Koronnego w roku 1578 i Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa litewskiego w roku 1581⁷¹.

Drugą koncepcją, o której wspomniano na wstępie artykułu, jest ta, która mówi o tym, iż ustrój państwa polsko-litewskiego można określić mianem demokracji szlacheckiej, która później przerodziła się w oligarchię magnacką.

W latach pięćdziesiątych XX wieku historycy prawa zaczęli rozpowszechniać termin *demokracji szlacheckiej*, który miałby określać ustrój państwa polsko-litewskiego. Wpływ na wytworzenie takiego terminu miała niewątpliwie filozofia marksistowska, dążąca do tego, aby pokazać, że król, szlachcic i biskup należeli do jednej klasy – klasy feudałów, posiadaczy

---

⁶⁶ *Tamże*, s. 6.

⁶⁷ *Tamże*, s. 7.

⁶⁸ *Tamże*, s. 9.

⁶⁹ *Tamże*, s. 10.

⁷⁰ *Tamże*, s. 15.

⁷¹ J. Dziegielewski, *O ustroju...*, s. 36.

ziemskich. Fryderyk Engels nazywał z kolei ustroje państw czasów nowożytnych jako „demokracje szlacheckie z królem na czele”⁷².

Interesującym zagadnieniem jest także to, dlaczego część historyków prawa unika używania terminu ustrój mieszany, na oznaczenie formy rządów w państwie polsko-litewskim. Jak pisze J. Ekes: „termin ustrój mieszany należy bardziej do historii pojęć politycznych, niż do historii politycznych instytucji”⁷³. I właśnie w tym stwierdzeniu J. Ekes odnajduje przyczynę braku posługiwania się terminem ustrój mieszany przez współczesnych historyków i teoretyków prawa⁷⁴.

Koncepcja, odchodząca od używania terminu ustrój mieszany, a używająca w zamian terminów demokracja szlachecka i oligarchia magnacka, prezentuje tezę o dwóch etapach rozwoju Rzeczypospolitej szlacheckiej, a mianowicie: demokracji szlacheckiej (do roku 1652) oraz oligarchii magnackiej (do roku 1763)⁷⁵. Zakładała ona, iż faktyczną władzę w państwie polsko-litewskim sprawowała szlachta⁷⁶. Zwolennicy tej koncepcji uważają, że budowana demokracja szlacheckiej odbywała się w kilku etapach: budowa podstaw instytucjonalnych (1454-1505), budowa programu politycznego (1505-1573), ustalenie zasad ustrojowych (1573-1578)⁷⁷. Pierwszy etap wiązał się ze wzrostem znaczenia sejmików ziemskich (wybierały one swoich przedstawicieli na sejm walny) oraz powstaniem izby poselskiej, mającej wpływ na kształtowanie nowych praw w państwie. Drugi etap powiązany był ze szlacheckim ruchem egzekucyjnym, dążącym do rewizji praw⁷⁸. Etap, który wiązał się z uchwaleniem Artykułów henrykowskich w 1573 r., nadaniem im mocy obowiązującej w 1576 r. oraz ustanowieniem Trybunału Koronnego w 1578 r., był swego rodzaju zwieńczeniem demokracji szlacheckiej⁷⁹. Kryzys demokracji szlacheckiej (rokosz Zebrzydowskiego) oraz powolne przejmowanie władzy przez magnatów w państwie polsko-litewskim, doprowadziły do tego, że faktyczny prym w latach 1652 - 1763 w państwie wiodła magnateria⁸⁰. Co istotne, wraz ze wzrostem pozycji magnatów, nie zmienił się model państwa - doszło jedynie do zmiany pozycji lidera w państwie⁸¹.

⁷² M. Markiewicz, *dz. cyt.*, s. 29.

⁷³ J. Ekes, *Natura...*, s. 5.

⁷⁴ *Tamże*, s. 5.

⁷⁵ T. Maciejewski, *dz. cyt.*, Warszawa 2011, s. 42.

⁷⁶ *Tamże*, s. 42.

⁷⁷ *Tamże*, s. 43.

⁷⁸ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2009, s. 202.

⁷⁹ *Tamże*, s. 203.

⁸⁰ T. Maciejewski, *dz. cyt.*, s. 43.

⁸¹ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *dz. cyt.*, Warszawa 2009, s. 203.

Zwolennikiem koncepcji, która określa ustrój państwa polsko-litewskiego, jako demokracji szlacheckiej, jest także Wacław Uruszczak. Uważa on, iż forma państwa za panowania władców elekcyjnych istotnie się zmieniła. Państwo polsko-litewskie stało się wówczas demokracją szlachecką, gdzie władzę najwyższą w państwie przejęła szlachta⁸².

Henryk Olszewski z kolei zaznaczył, że demokracja szlachecka w szczególności została uwidoczniła w akcie utworzenia rady senatorów, którzy z jednej strony mieli doradzać królowi, a z drugiej byli ograniczeni w tym sensie, że nie mogli podejmować decyzji, które były w kompetencjach Rzeczypospolitej (trzech stanów sejmujących)⁸³.

Należy jednak zaznaczyć, że próba określenia ustroju państwa polsko-litewskiego, jako demokracja szlachecka, pojawiła się wcześniej. W XIX wieku Joachim Lelewel określał go mianem „gminowładztwa szlacheckiego”⁸⁴. W dwudziestoleciu międzywojennym Stanisław Estreicher pisał z kolei, że „Władza monarsza doznaje w ciągu XVI wieku coraz szybszej likwidacji, a współzrządy stanów przekształcają się pod wpływem ideału „złotej wolności” w demokrację szlachecką”⁸⁵.

Podsumowując rozważania należy podkreślić, iż celem niniejszego artykułu było jedynie przedstawienie różnych koncepcji, nazywających, czy też określających, kształt ustrojowy państwa polsko-litewskiego w latach 1573-1581. Można przyjąć, że pomocne przy próbie określenia ustroju są: dokładna analiza (także filozoficzna) i wyjaśnienie interesujących nas pojęć, a mianowicie: ustrój mieszany oraz demokracja szlachecka, a także określenie kto (lub co) był suwerenem w państwie polsko-litewskim - sejm, szlachta, monarcha, a może prawo?

Zdania na temat tego, kto był suwerenem w państwie polsko - litewskim także są podzielone. Część historyków prawa uważa, że suwerenem w ustroju mieszanym było prawo⁸⁶. Podporządkowane miały być mu wszystkie stany sejmujące, łącznie z królem. Była to w pewnym sensie koncepcja, która była przeciwstawna do tej, która mówiła o suwerenności władzy królewskiej⁸⁷. Nawiązując do innych teorii określających ustrój państwa polsko-litewskiego, należy zaznaczyć, że pojawiają się głosy, które mówią o tym, że suwerenem był sejm, skupiający w sobie przedstawicieli narodu politycznego – szlachty, czy też szlachta, która w pewnym sensie, że pełni wyjątkową rolę, gdyż po śmierci króla

---

⁸² W. Uruszczak, *Zasady ustrojowe Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, s. 1, http://www.law.uj.edu.pl/~khpp/zasady_ustrojowe_rzeczypospolitej.pdf, dostęp: 30 października 2015 r.

⁸³ H. Olszewski, *dz. cyt.*, s. 69.

⁸⁴ M. Markiewicz, *dz. cyt.*, s. 29.

⁸⁵ S. Estreicher, *Kultura prawnicza w Polsce XVI wieku*, [w:] *Kultura staropolska*, Kraków 1932, s. 89.

⁸⁶ J. Dziegielewski, *Stan szlachecki w życiu publicznym Rzeczypospolitej w pierwszym stuleciu po unii lubelskiej*, [w:] *Tradycje polityczne dawnej Polski*, A. Sucheni-Grabowska, A. Dybkowska (red.), Warszawa 1993, s. 79.

⁸⁷ D. Makilla, *dz. cyt.*, s. 3.

decydowała o wyborze kolejnego i do czasu jego wyboru podejmowała decyzje. Należy nadmienić, że są także i przeciwnicy tych koncepcji⁸⁸.

Zebrane w niniejszym artykule dotychczasowe badania nad ustrojem państwa polskoliteńskiego nie pozwalają jednoznacznie odpowiedzieć na postawione w tytule pytanie. Istotną informacją jest fakt, iż sami historycy prawa nie potrafią jednoznacznie opowiedzieć się za którąś z koncepcji. Tekst ten jest więc swego rodzaju podsumowaniem dotychczasowych badań i może posłużyć on do szerszego i bardziej szczegółowego przyjrzenia się poruszonemu w artykule problemowi.

BIBLIOGRAFIA

- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2009.
- Chojnicka K., Olszewski H., *Historia doktryn politycznych i prawnych. Podręcznik akademicki.*, Poznań 2004.
- Dzięgielewski J., *O ustroju, decydentach i dysydentach. Studia i szkice z dziejów Pierwszej Rzeczypospolitej*, Kraków 2011.
- Dzięgielewski J., *Stan szlachecki w życiu publicznym Rzeczypospolitej w pierwszym stuleciu po unii lubelskiej*, [w:] *Tradycje polityczne dawnej Polski*, A. Sucheni-Grabowska, A. Dybkowska (red.), Warszawa 1993.
- Ekes J., *Natura – Wolność – Władza. Studium z dziejów myśli politycznej renesansu*, Warszawa 2001.
- Ekes J., *Trójpodział władzy i zgoda wszystkich. Naczelne zasady „ustroju mieszanego” w staropolskiej refleksji politycznej*, Siedlce 2001.
- Estreicher S., *Kultura prawnicza w Polsce XVI wieku*, [w:] *Kultura staropolska*, Kraków 1932.
- Grodziski S., Dwornicka I., Uruszczak W. (przyg. do druku), *Volumina Constitutionum*, tom 1: (1550-1585), Warszawa 2005.
- Jaczynowska M. (red.), *Historia starożytna*, Warszawa 2008.
- Krasowski K., Lesiński B., Sikorska-Dzięgielewska K., Walachowicz J., *Powszechna historia państwa i prawa*, Poznań 2007.
- Machaj Ł., *Polibiusz (ok. 230-120 p.n.e)*, [w:] E. Kundera, M. Maciejewski (red.), *Leksykon myślicieli politycznych i prawnych*, Warszawa 2009.
- Maciejewski T., *Historia ustroju i prawa sądowego Polski*, Warszawa 2011.
- Makiła D., *Idea jedności a koncepcja rozdziału władz w teorii i praktyce ustrojowej Rzeczypospolitej na przełomie XVI-XVII w.*, [w:] *W kręgu nowożytnej i najnowszej historii ustroju Polski*, S. Godek, D. Makiła, M. Wilczek-Kraszewska (red.), Warszawa 2010.
- Markiewicz M., *Historia Polski 1492-1795*, Kraków 2002.
- Mąćzek A., *Rządcy i rządeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesno nowożytnej*, Warszawa 1986.

---

⁸⁸ D. Makiła, *dz. cyt.*, s. 3-4.

DAMIAN CHMIELNICKI

Ochmann S., *Rzeczpospolita jako „monarchia mixta” – dylematy władzy i wolności*, [w:] *Kultura, polityka, dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Warszawa 1990.

Olszewski H., *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*, t. 2., *Studia i rozprawy*, Poznań 2002.

Oniszczyk J., *Filozofia i teoria prawa*, Warszawa 2012.

Pietrzyk-Reeves D., *Ład Rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków 2012.

Uruszczak W., *Zasady ustrojowe I Rzeczypospolitej a Trybunał Koronny*, [w:] *Lex Est Rex in Polonia et in Lithuania... Tradycje prawno-ustrojowe Rzeczypospolitej – doświadczenie i dziedzictwo*, A. Jankiewicz (red.), Warszawa 2008.

Uruszczak W., *Zasady ustrojowe Rzeczypospolitej Obojga Narodów*,

http://www.law.uj.edu.pl/~khpp/zasady_ustrojowe_rzeczypospolitej.pdf, dostęp: 30 października 2015 r.

Ziółkowski A., *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2010.

Ziółkowski A., *Historia Rzymu*, Poznań 2008.